

A KÖZNAPI TUDAT ELLENTMONDÁSOS TERMÉSZETE

DR. TÓTH VILMOS

(Közlésre érkezett: 1974. december 11.)

A köznapi tudat fogalmával — bár eltérő megnevezéssel — szinte minden filozófiában, illetve majdnem minden jelentősebb filozófus gondolatrendszerében találkozunk. Napjainkban talán még gyakrabban szerepel e fogalom tudományos cikkekben, előadásokban, a politikai agitáció során, s általában a társadalmi tudat vizsgálatának és formálásának minden területén. Ha mélyebben megvizsgáljuk a fogalom tartalmát, nyilvánvalóvá válik, hogy igen eltérően értelmezték a filozófia fejlődése során, de napjainkban sem egységes tartalmának s funkciójának, társadalmi szerepének megítélése.

A leggyakrabban használt kifejezések — köznapi tudat, mindennapi tudat, primitív tudat, naív tudat, népi tudat, józan ész, közönséges tudat — alapján is kimutatható két szélsőséges, egyoldalú értelmezés gyakori jelentkezése, mégpedig a köznapi tudatnak primitív tudat, illetve józan ész jellegű felfogása, bár mindkét értelmezésnek van pozitív magva, kifejez valamilyen tényleges tartalmat.

A köznapi tudatnak a *primitív tudattal* való azonosítása nem elfogadható, de köznapi tudatunk és a primitív népek gondolkodása sok közös vonással rendelkezik, mint például a gondolkodás gazdaságossága, tárgyas jellege, a gondolkodás és gyakorlati tevékenység közvetlen kapcsolata. Mindkettőben fontos szerepet játszik a természet antropomorf szemlélete, vagy más szóval, a természeti erők megszemélyesítése. E vonás nyilvánul meg abban, hogy az ember a természeti jelenségeket emberi tulajdonságokkal ruházza fel, s emberi magatartásformákat tulajdonít nekik. A köznapi tudat és primitív gondolkodás közös vonásai azonban nem azonos módon vannak jelen a különböző fejlettségi szinten álló népek gondolkodásában, s azonosításuk azért sem elfogadható, mert ezen értelmezés alapján a köznapi tudat, mint megszűnőben levő, teljesen „meghaladható” gondolkodásmód jelentkezne. E felfogás csak a gondolkodás szintjét nézi, nem veszi figyelembe a köznapi tudat funkcióját, s nem ismeri fel, hogy a köznapi tudat a társadalmi tudat struktúrájának állandó alkotó eleme. Már M. Heidegger is megfogalmazza, hogy „A mindennapiság és primitivitás nem fedi egymást. A mindennapiság sokkal inkább a meglét módozata akkor is, sőt kiváltképpen akkor, ha a meglét magasan fejlett és differenciált kulturában mozog. Másfelől a primitív meglétnek is megvan a maga lehetősége a nem mindennapi létre” [1].

A köznapi tudatnak „józan ész”-ként való felfogása szintén elég gyakori a filozófiában. Gramsci egymaga is több értelemben használja a fogalmat. Egyik helyen a köznapi tudattal azonosítja, máshol „... mint jóindulatúan elnéző megvetését a zavarosságnak és mesterkéeltségnek” [2].

Hernádi Miklós nemrég megjelent könyvében is utal rá, hogy bár a nem köznapi tudattartalmak magasabb szintűek, mégis a köznapi tudat józansága felette állhat bizonyos hamis, áltudományos koncepcióknak [3]. Az irodalomban is sok példát találunk arra, hogy a józan ész vagy népi bölcsességet képviselő egyszerű ember fogalmazza meg a leglényegesebb gondolatokat, összefüggéseket, s amikor mindennapi életünkben gyakran hivatkozunk a józan paraszti észre, valójában a köznapi tudatnak erre a pozitív vonására gondolunk.

Amellett azonban, hogy igen értékes lehet az ösztönösen megfogalmazott népi bölcsesség, bizonyos esetekben gátja is lehet a társadalom fejlődését szolgáló, azzal együttjáró, s a köznapi szinten nehezen felfogható eszmék terjedésének.

Lukács György fogalmazza meg először egyértelműen, hogy a józan ész nem meríti ki teljesen a köznapi tudat fogalmának tartalmát, csupán annak lényegi összetevője, szemléleti módja [4].

A köznapi tudat értelmezését illetően napjainkban is gyakori az egyoldalú felfogás, különösen a köznapi szintű megfogalmazásokban. Sokszor felmerül egyszerű azonosítása a vallásos tudattal, közhelyekkel, babonákkal vagy hiedelmekkel. Problematikusabb, ha bizonyos tudományokkal foglalkozó kutatók nem veszik figyelembe a másik tudomány eredményeit, s azon az alapon, hogy e kérdést egyik tudomány sem oldotta meg eddig, a köznapi tudatot azonosítják a hiedelemrendszerrel [5].

Bár a köznapi tudat kutatásában több tudományágnak vannak jelentős feladatai, a köznapi tudat fogalmának, társadalmi szerepének megítélése filozófiai probléma, s ezért ennek elméleti megoldása, kidolgozása a filozófia feladata.

A marxista filozófia eddigi eredményei alapján megállapíthatjuk: ahogy a társadalmi tudat a társadalmi tevékenység terméke és — végső soron — a társadalmi lét tükröződése, *a köznapi vagy mindennapi tudat az emberek mindennapos gyakorlati tevékenységének terméke, e tevékenység tükröződése s egyúttal ennek szabályozója*. Emiatt is nem szüntethető meg, a társadalmi tudat „örök” alkotóeleme. Minden társadalomban jelen van, bármilyen fejlettségi szintű is az, s minden embernek van köznapi tudata, tehát nem csupán az alacsony kulturális szinten élő emberek sajátja.

Tartalmilag egészében sem pozitív, sem negatív, különböző értékű elemeket tartalmaz, mint: a köznapi tevékenységhez szükséges praktikus ismeretek, egyszerű tudományos elemek, életbölcsességek, szokások, hagyományok, beidegződések, babonák, előítéletek. E viszonylag általános tartalmak, szerkezeti elemek szerepe, súlya az egyes emberek vagy társadalmi csoportok tudatában lényeges eltérést mutat. Amint a társadalmi tudat általában, a köznapi tudat is a társadalmi lét által meghatározott. Viszonylagos állandósága mellett változik is a történelmi fejlődés következtében. Marx, Engels és Lenin is hangsúlyozza, hogy egy adott

fejlettségi fokon álló társadalomban élő emberek köznapi tudata elsősorban létviszonyaik által meghatározott. Ennek alapján „különböző társadalmi osztályok köznapi tudata, érzelmi beállítódása lényeges eltéréseket mutat” [6], mely közvetlen kapcsolatban van érdekeikkel. A szocialista társadalom építése, az osztályok közeledése mégsem jelenti automatikusan köznapi tudatuk homogenizálódását is. Ezért vizsgálni kell „... az alapvető osztályokon belüli elkülönüléseket is, melyeket a munka- és életkörülmények, vagyis a munka társadalmi szervezetében elfoglalt hely, a kereseti viszonyok, a társadalmi státusz, a művelődési viszonyok, település, környezet, életforma stb. magyaráznak” [7].

Figyelembe kell venni azt is, hogy a szocialista társadalom nem egyszerre adott, nem is homogén módon fejlődik, lehetnek viszonylag előreugró és lemaradt területei is. Így egyes meglevő negatív tudattartalmak nemcsak a múlt maradványaként létezhetnek, hanem bizonyos létviszonyokhoz is kapcsolódhatnak, ezért nem minden tudati problémát lehet a „tudat szférájában” megoldani. Lenin felhívja figyelmünket arra is, hogy a szocialista társadalomban élő emberek gondolkodására a tőkés környezet társadalmi viszonyai és eszméi is jelentősen hatnak.

A köznapi tudat *szubjektuma* tehát mindig a társadalmi viszonyok által meghatározott egyén, a köznapi tudat mégsem: „...individuális képesség (nem a józan ész képessége), s nem individuális pszichikai állapot, hanem a valóság tükröződése, s az abban való eligazodás kollektív eszköze. Nem az egyénre, mint individuális lényre, hanem mint közösségi szubjektumra vonatkozik, pontosabban a mindennapi tudat az emberek mindennapi életét szabályozza, elsősorban mint közösségi tudat, ezen belül is, mint átlagtudat funkcionál” [8].

Ennek alapján a köznapi tudat szorosan kapcsolódik a mindennapi élettevékenységhez, *fő funkciója* tehát a mindennapi életben való eligazodás, annak tükrözése és szabályozása, s itt a visszatükröző és reguláló funkció még szorosabb kapcsolatban van, mint a társadalmi tudatformák elméleti szintjeinél.

Az eligazodáshoz a társadalom minden tagjának szüksége van a köznapi tudat egy bizonyos minimumának elsajátítására, amely lehetővé teszi, hogy mint a közösség tagja létezzen, tevékenykedjen. Ilyen ismeretek például: a nyelv, elemi szokások, általánosan használt eszközök ismerete, s bizonyos tudományos objektivációk elemeinek elsajátítása.

A köznapi tudat funkciójánál fogva szoros kapcsolatban van az ember lényegi tevékenységével, a munkával, viszonyuk azonban történetileg változott. A tőkés társadalom előtti formációkban a termelő tevékenység nagy részének végzéséhez elég volt a köznapi tudat; a modern gyáripár fejlődése, különösképpen pedig a tudományos technikai forradalom kibontakozása következtében ma már egyre kevesebb munkatevékenységhez elegendő. A köznapi tudat nemcsak a munkában játszik szerepet, vezérli az embereket a családban, a kölcsönös emberi kapcsolatokban, s minden élettevékenységben.

Nem elég azonban azt mondanunk, hogy a valóságban való eligazodást szolgálja, mert a tudomány által vizsgált valóság és a köznapi tudat „valósága” nem teljesen esik egybe. A tudomány az objektív valóság lé-

nyeges összefüggéseinek feltárására törekszik, a köznapi tudat pedig mindig a közvetlen környezetre, illetve szélesebben értelmezve az empirikusan megfogható valóságra irányul, tehát jellemző rá a közelségre irányuló tendencia. Ilyen értelemben vonatkozik a kommunikációs eszközökkel „közelhozott”, empirikusan megfoghatóvá tett „nemközeli” világra is.

Heller Ágnes írja, hogy „a mindennapi gondolkodás funkciója a mindennapi élettevékenység létéből fakad, tehát változatlanak tekintendő” [9]. Ez a megállapítás részben igaz, ha a funkciót csak általában nézzük, a valóságban való eligazodás értelmében. A valóság azonban változik és gazdagodik, tehát új részfunkciók betöltése válik szükségesé, bizonyos részfunkciók pedig kihullnak a köznapi tudatból, s ezek feladatait átveszi a tudomány. Így az időjárásra vonatkozó empirikus tapasztalatok szerepének helyét átvette a meteorológia, s az orvostudomány is átvette a gyógyítási tevékenység nagy részét. E tények is mutatják, hogy a köznapi tudat funkciója nemcsak állandó, hanem változó oldallal is rendelkezik. Természetesen az e funkcióváltozás lassabb, s így nehezebben mutatható ki, mint a tudattartalmak változása.

A köznapi tudat jellemző vonásai között is kiemelendők: szubjektivitása, antropomorf jellege, az észlelés, gondolkodás és érzélem, valamint tudás és képesség szoros kapcsolata, gazdaságossága, érzelmi telítettsége, az analógiára és túlzott leegyszerűsítésre való hajlama, formalizmusa, sajátos „igen-érzése”, igaz és hamis ismeretek keveredése, s különösen ellentmondásos természete.

Abból, hogy a köznapi tudat az egyén valóságban való eligazodásának eszköze, következik *erőteljes szubjektív jellege*. Az egyén úgy állítja be problémáit, szükségleteit, érdekeit, mintha azok egyetemesek lennének. Ha valamilyen (tényleges vagy vélt) igazságtalanság éri, a rendszert tartja igazságtalannak, ha rossz a gyereke, azt állítja: ilyenek a mai gyerekek. A szubjektivitás az előbbivel ellentétes módon is jelentkezhet, amikor az egyén bizonyos tulajdonságokat, érzéseket „kisajátít”, csak sajátjának tekint: olyan szerelmes még senki nem volt; csak ő képviseli az igazságot stb. E vonásra mondja Leonardo da Vinci: „Az embe-
reket legjobban a saját véleményük szedi rá” [10].

A szubjektivitáshoz kapcsolódik a köznapi tudat *antropomorf* jellege, mely alapján az emberek a valóságot saját létük analógiájára képze-
lik el, értelmezik; a tudattalan dolgokat, élőlényeket, természeti erőket emberi tulajdonságokkal ruházzák fel. E sajátosság is bizonyítja a köznapi tudat szoros kapcsolatát a primitív gondolkodással, s az „antropomorf istenkép”-hez kapcsolódó vallásokkal. Különösen a gyerekeknél figyelhető meg, hogy egy-egy tárgyat jónak, vagy rossznak minősítenek, de e vonás jelentkezik akkor is, amikor a felnőtt (ösztönök hatására) földhöz vágja a rádiót vagy televíziót, ezzel „megbüntetve” azt.

A köznapi megismerés helyes értelmezésének egyik lényeges kiindulópontja, hogy ennek során *az észlelés, gondolkodás és érzélem* szoros kapcsolatban van egymással, s egymáshoz viszonyítva egyiknek sincs elsődlegessége. Emellett a *tudás és képesség* is szorosan összekapcsolódik, minden elméleti megkülönböztetésnek közvetlen gyakorlati értelme

van. Lukács György hangsúlyozza, hogy az elmélet és gyakorlat közvetlen egysége, összefüggése a köznapi tudatban a primitív tudatnak az egyes elméletek kiválását megelőző differenciálatlan egységét őrzi tovább, míg a tudományos megközelítésben csak tendenciaként van jelen a pragmatikus szempont. „A mindennapi élet szükségszerű pragmatizmusához tartozik, hogy az ember többnyire egész környezetét — amíg működik — csak gyakorlati működések és nem objektív lényegének alapján fogja fel és ítéli meg” [11].

Ez a vonás nyilvánul meg a háztartási gépek működtetésénél: mivel csak annyi ismeretre van szükségünk, hogy ezeket működésbe hozzuk, nem vizsgáljuk, milyen elvek alapján, s hogyan működik, mert nincs is szükségünk rá, ellenkező esetben éppen a gazdaságos cselekvést tennénk lehetetlenné. A *gazdaságosságot* szolgálják, illetve fejezik ki a mindennapi magatartásban megnyilvánuló szokások, társadalmi reflexek, viselkedési formák, mint „tudattalan” jelenségek. Ez azonban nem úgy tudattalan, hogy velünk született, hanem kezdetben tudatos volt, de a mindennapi gyakorlat alkotó részévé válva elveszti tudatos jellegét. A köznapi tudatban Marx és Lenin által vizsgált ösztönösség sem a tudat nélküli cselekvést jelenti, hanem azt, hogy adott dolgról az embereknek nincs megfelelő tudományos, filozófiai ismeretük, s mindennapi tudattal cselekszenek.

A köznapi tudatban szoros kapcsolatban áll a *gondolkodás és érzelem*. A tudományban is találunk emocionális mozzanatokot — ezek jelen vannak például a kutatási célkitűzéseknél —, de mindig csak alárendelten. A köznapi tudat azonban „nemcsak ítéletek alakjában kimondott nézetekből és eszmékből áll, hanem érzelmekből, óhajokból, hangulatokból is, melyeket hagyományok, szokások, meg sem fogalmazott viselkedési formák rögzítenek, vagyis a mindennapi tudat szociálpszichológiai elemeket is tartalmaz” [12]. Az érzelmi vonás a köznapi tudatban azonban nemcsak elemként van jelen, hanem minden gondolatnak, a dolgok megközelítésének, minden cselekvésnek megvan az emocionális oldala, telítettsége, mely kifejezi az egyén érdekeltségét. Az érzelmi viszonyulás pozitív és negatív szerepet is játszhat. Segítheti bizonyos nézetek, ismeretek átvételét, olyanokat, melyek közel állnak hozzám, melyek jól beilleszkednek érzelm- és gondolatvilágomba, olyan személyektől, akiket elismerek, tisztelek. Ezért is szükséges az oktatásban, ismeretterjesztésben, propagandában jobban építeni az érzelmi lehetőségekre.

Mivel az érzelmi viszonyulás nemcsak elfogadást, hanem szembenállást is kifejezhet, bizonyos esetekben gátolhatja az új eszmék, magatartásmódok átvételét „azok bármennyire is igazak vagy hasznosak az egyén számára”. Ez a vonás nyilvánult meg például a termelőszövetkezetek szervezésének első időszakában a parasztok egy részénél, amikor a tulajdonhoz, addigi életmódhoz kapcsolódó érzelmi viszony nehezítette az új elfogadását. Az érzelmi telítődés az alapja gyakran évszázados előítéletekhez való ragaszkodásnak, mely megnyilvánul például a cigányok megítélésében és sokszor még a nők társadalmi szerepével kapcsolatos véleményekben is.

A köznapi gondolkodás egyik legjellemzőbb sajátossága a korábban

említett gazdaságosságához kapcsolódóan *analógikus* jellege. Már Platon említi, hogy a filozófia alapja a csodálkozás, ez pedig az analógia fel-függesztése. Persze az analógiának az elméletben is van szerepe, de súlya, jelentősége ott sokkal kisebb, mint a mindennapi életben, ahol a gazdaságos cselekvés egyik feltétele.

Az analógia a primitív népek gondolkodásában is megjelenik, szoros kapcsolatban az utánnal. Lukács György említi, hogy a primitív népek névadása is analógiára épül, ahol a név azonos szintű a tárggyal, s a varázslatok során a név feletti hatalom azonos a dolog feletti hatalommal [13]. A természeti erők megszemélyesítése is analógiára épül, de Frazer és Taylor szerint ez viszonylag későbbi korból származik. Az analógia közel hozza egymáshoz az okot és okozatot, a valóság egyes szféráit, a tárgyat az eszmével, s ezért Hegel felhívja a figyelmet az analógia veszélyességére, azaz, hogy meg kell különböztetnünk a „felületes és alapos” analógiát egymástól [14].

Az emberek mindennapi érintkezésében igen fontos szerepet játszik az analógia, az emberismeret is lényegében erre épül, ezért is gyakran felszínes, felületes. Érdekes például, hogy a szocializmus építésének kezdetén a falusi emberek sokszor ugyanazzal a címmel, „titulussal” illeték a párttitkárt vagy tanácstitkárt, mint a felszabadulás előtti helyi hatalom képviselőit.

A köznapi tudat analógiája a *formai hasonlóságra* épül, csak azt veszi észre, ami már ismert hasonlókhöz kapcsolódik, s sokszor figyelmen kívül hagyja a társadalmi különbségeket. Ha egy leányanya gyereket szül, mindig az azonos tény alapján ítélik meg — illetve el — figyelmen kívül hagyva a tartalmi, érzelmi stb. különbségeket, a dolog tényleges hátterét, körülményeit.

A formai hasonlósággal együtt jelentkezik a *felszínesség* is. Granasztói Pál írja: érdekes és elgondolkoztató, hogy a tudós képe, megítélése a köznapi tudatban alig változott. A tudósok közös, általános vonásai a tömegek tudatában: szórakozottak, kissé szenilisek, az élethez nem értenek, de amivel foglalkoznak — elzárkózva a külvilágtól — azt szenvedélyesen művelik [15].

A felszínesség kifejeződése a *túlzott leegyszerűsítés* is. Ez mutatkozik meg abban például, hogy „A kálvinizmusról... ha e vallás dogmatikai nézeteit kell jellemezni, a közvélemény rendszerint a predestinációra, az eleve elrendelésre gondol” [16].

Részben az analógiából következik, illetve ahhoz kapcsolódik az *egyes és általános* viszonyának felületes és egyoldalú felfogása. A köznapi tudatban erős az egyes megragadására irányuló érzék, s ez szükséges is az eredményes cselekvéshez, ugyanakkor, ha az egyes tényezőt, az egyedi tapasztalatot általánosítom, hamis következtetéshez jutok. Gyakran találkozunk a következőkhöz hasonló tünetekkel: az újság hírt közöl egy sikkasztásról, s ebből megfogalmazzák: itt mindenki lop; az egyik boltban éppen hiányzik egy árucikk, s már mondják is: nálunk semmit se lehet kapni. Az egyéni tapasztalat túlzott szerepével gyakran találkozunk: egy helyen kiszáradt a búza — ezen a télen nem lesz kenyérünk; úgy érzem keveset keresek — igazságtalan a bérezési rendszer

stb. Olyan jelenség is előfordul, hogy az egyéni tapasztalat a tekintély hatására háttérbe szorul. Egyik ismerősöm megnézett egy labdarúgó-mérkőzést, s arra a kérdésre, hogy milyen volt a küzdelem, annak alapján válaszolt, hogy mit mondtak a „bennfentes törzs-szurkolók” figyelmen kívül hagyva, hogy ő mit látott, milyennek értékelte. Egyoldalú az a vélemény is, mely elhagyja az ellentétes tényeket, s ezzel *leegyszerűsít*, torzít. Grusin számol be róla, hogy felmérése során arra a kérdésre: vannak-e a szovjet ifjúságnak pozitív és negatív tulajdonságai, a válaszadók egyik csoportja csak a jót vette észre és fogalmazta meg, míg a másik csoport csak a negatívát [17].

A *formalizálódás* a tudomány fejlődésének egyik tendenciája, de a köznapi tevékenység szükséglete, velejárója is. A matematikai logika és a köznapi tudat formalizmusa sokban hasonlít egymásra, de jelentősen el is tér, elsősorban az elvonatkoztatás szintjében. Ezen kívül: a tudomány logikai rendszert hoz létre, a köznapi megismerés szemléleti rendszert eredményez. Bár a köznapi tudat első pillantásra „fittyet hány a logikának”, „Nem pusztán zavaros tévhitek elegyével van dolgunk, hanem az egy sajátos gondolkodásformán alapul, és ezek egyenként akár milyen bizonytalannak és tarthatatlannak tetszenek is, mégis az oksági gondolkodás, a kauzális következtetés általános típusához tartoznak” [18].

Gramsci igen fontosnak tartja, hogy a köznapi gondolkodás „implícite” alkalmazza az *okság elvét*, gyakran felismeri az egyszerű, kézenfekvő okokat, nem hagyja magát félrevezetni áltudományos kódosításokkal. Ahol viszont az okok mélyebbek, ahol magasfokú absztrakció szükséges, „... a köznapi tudat önmagában erőtlenné, a „józan ész” az intellektuális igényesség, a valóságot átható ellentmondások és paradoxonok leírásának akadályává válik” [19].

Előbbiekkal ellentétben N. Hartmann arról ír, hogy „A naív tudatra a finális kérdésfeltevés jellemző, még akkor is, ha nyelvileg kauzálisnak tűnik. A kauzális később alakul ki, nem a naív, hanem a tudományos tudat kérdése” [20]. Hartmann általában a köznapi tudat teleológikus jellegét hangsúlyozza, nagyobb szerepet tulajdonít benne a teleológiának, mint indokolt, bár különösen a vallással átitatott köznapi tudat teleológikus jellege ténylegesen erős.

Az emberi magatartást, tevékenységet kísérő „igen-érzés” sajátos vonása a köznapi tudatnak. E vonást a szakirodalom többnyire a „hit” fogalommal jelöli, mely azonban nem azonos tartalmilag a vallásos hittel. A vallásban a hit az ember egész lényegére, sorsára vonatkozik, a mindennapi életben valamilyen konkrét dologra. A vallásos hitben a hangsúly valamilyen transzcendencián van, a köznapi élet hitében a valóságon. A vallásos hit passzivitást sugall, a mindennapi élet hite cselekvésre ösztönöz. A vallásos hitre jellemző a befeléfordulás, a köznapi tudat hiténél ellenkezőleg. Ez a hit jól megfér a köznapi tudat spontán materializmusával. Mást jelent hinni istenben, a túlvilágban vagy a feltámadásban, mint hinni abban, hogy a hajó, amin utazom, nem süllyed el, vagy ha szedem a gyógyszert, elősegíti gyógyulásomat. Ez utóbbi hit teszi lehetővé az életet.

Természetesen, a mindennapi életre általánosan jellemző hit máshogy

nyilvánul meg, eltorzul vallásos hittel telítődve. A köznapi tudatban megnyilvánuló hit „tekintélyekbe” vetett hit: a tudósba, munkásba, akik azokat a bizonyos eszközöket megalkották, vagy azokba az emberekbe, akikről véleményünket meghatározó információink származnak. Gramsci igen érzékletesen fogalmazza meg ez utóbbi gondolatot: „... a nép embere úgy gondolja, hogy annyian csak nem tévedhetnek, ezt már nem fogja vele elhítenni az ellenfél, hogy ő maga, igaz, nem képes úgy alátámasztani és kifejezni a saját érveit, mint az ellenfél az övéit, de a csoportjában van, aki meg tudná tenni, még jobban is, mint ez az ellenfele itt. És tényleg emlékszik rá, hogy hallotta már terjedelmesen, összefüggően kifejtteni a hite mellett szóló érveket, úgy, hogy az meggyőzte őt. Nem emlékszik ugyan konkrétan az érvekre, és nem is tudná elismételni őket, de tudja, hogy léteznek, mert hallotta őket és meggyőzték őt. Az a tény pedig, hogy egyszer már ténylegesen meggyőzték, állandó alapjául szolgál meggyőződése állandóságának, még ha nem is tud több érvelni mellette” [21].

A hit egy korábbi véleményben gátolhatja az új ismeretek elfogadását, a gondolkodás formálását. A hit nem jelent nem tudást, de nem bizonyítja a tudást sem. Mindennapi nyelvi formáival kifejezhetek csökkent bizonyosságot is: „azt hiszem, nem helyesen döntöttünk”, s ezzel a felelősség csökkentését, elhárítását igyekszünk biztosítani. Hasonló jelenséggel van dolgunk a gyakori „finomkodásban”, amikor érzéseket fejezünk ki tények, álláspontok, azaz bizonyosság helyett, vagy hasonlóan mentegetődzünk, ahelyett, hogy elismernénk nyíltan tévedésünket.

A „hit” vagy „igen-érzés” szerepe azért is problematikus, mert a megszokottsághoz ragaszkodik, szemben áll azzal, ami új, különös, egyszerű. A gyereknevelésben hányszor merül fel napjainkban: engem így neveltek, nekem jó volt, akkor jónak kell lenni így a mai gyerekeknek is. Ez a vonás mutatkozik meg az oktatás során, több tanár részéről, az audiovizuális eszközök használatától való idegenkedésben is.

A hit mellett — alárendelten — a köznapi tudatban jelentkezik a hit felfüggesztése, a szkepszis is. Az sem helyes, ha hiszek valamiben, de amikor erre vonatkozóan egy ellentétes tényt tapasztalok, felfüggesztem teljesen korábbi hitemet.

A mindennapi tudat és tevékenység is létrehoz bizonyos tudati *objektívációkat*. Lukács György a munkával kapcsolatban kiemeli, hogy nemcsak a munka eredményei, hanem annak folyamata, fokozatai is objektívációt jelentenek, bár ezek változékonyabb jellegűek. A köznapi tudati objektívációk elsősorban az elvontság fokában különböznek az elméleti objektívációktól, de szerkezetüket tekintve sem rendeződnek olyan szilárdan, mint a tudomány objektívációi. A köznapi tudati objektívációk sorába beletartoznak olyan magatartási formák, gesztusok, begyakorlott mozdulatok, mint megnyugtató, valaminek elhárítása, hellyel kínálás, betessékelés stb. beszéd nélküli kifejezése. Bár a köznapi tudat épít az elméleti objektívációkra, azokból elsősorban a mindennapit szűri ki; egy kongresszusi határozatból például azt nézi e szinten az egyén, hogy közvetlenül őt hogyan érintik a konkrét életszínvonal-politikai intézkedések.

A köznapi tudat *igazságtartalmára* vonatkozóan igen eltérő vélemények alakultak ki a filozófiában. E vélemények attól is függenek, hogy

képviselőik magát a köznapi tudatot hogyan értelmezik; inkább a primitív tudathoz, vagy a józan észhez tartják közelebb állónak. Találkozunk olyan felfogással is, mely szerint a tudomány és igaz tudat, illetve a köznapi és hamis tudat fedik egymást. Gramsci azért bírálja Gentile-t, mert ő a köznapi gondolkodásra, mint az igazság ellenpólusára hivatkozik.

Lukács György kimutatja, hogy a köznapi tudat igaz és hamis elemeket egyaránt tartalmaz, bár logikai úton sem egy köznapi ismeret igazsága, sem annak ellentéte nem bizonyítható. Grusin írja, hogy a köznapi tudat „... rengeteg helyes elképzelést és nézetet tartalmaz, melyeket sokszorosan igazolt a gyakorlat, a tapasztalat, s amelyek a gyakorlatias gondolkodás „népi bölcsességének” nevezett axiómaiban kristályosodnak ki” [22]. Tehát az igazság terjedelme szélesebb, mint a tudományos igazságé. A köznapi ismeret igazságának legfőbb kritériuma a gyakorlat, az eredményes tevékenység, de tevékenységünk eredményesége nem jelenti minden esetben azt, hogy hű képet alkottunk környezetünkről. Spinóza szerint az igazság helyett a valószínűség fontos a köznapi tudatban. „A mindennapi életben a legnagyobb valószínűséget kell követnünk, a spekulatív filozófiában az igazságot. Az ember szomjan és éhen veszne, ha nem akarna enni vagy inni mindaddig, amíg tökéletesen be nem bizonyították neki, hogy az étel és az ital neki hasznára lesz” [23].

A köznapi tudat a hamis tudattal sem lehet azonos. Az elmélet is megfogalmazhat hamis nézeteket, megjelenhet a hamis tudat, mint egységes rendszer — például a vallásban — s lehet egyedi tartalom. Az sem lehetséges, hogy a köznapi tudatban a hamis ismeretek domináljanak, mert az eleve a valósággal való szembekerülést, az egyének tragédiáját okozná, azaz a köznapi tudat éppen fő funkcióját — a valóságban való eligazodást — nem tudná betölteni. Emellett Hernádi Miklós szerint vannak olyan hamis tudattartalmak, mint pl. a közhely, mely mégis szerepet játszik a környezettel való kapcsolatban [24]. Más esetekben a hamis tükrözésből eredő tragédia be is következik. Ilyen eset fordul elő, ha nem ehető, illetve mérgező növényeket ehetőnek tekintünk és elfogyasztunk.

A hamis és igaz ismeretek aránya változó. A köznapi tudat igazságtartalma nő a társadalom és a tudomány fejlődésével, a tudomány eredményeinek a köznapi tudatba való behatolásával, viszont ahol a vallás még mindig az emberek mindennapi életének fő szabályozója, „rendszerelő elve”, ott a hamis tudattartalmak aránya és súlya is nagyobb.

Míg a tudomány szervesen összekapcsolódó ismeretek rendszere, mely a logikai törvényekkel összhangban épül fel, a köznapi tudat sohasem alkot ilyen rendszert, inkább „konglomerátuma” olyan nézeteknek, ismereteknek, beállítódásoknak, melyek különböző feltételek között alakultak ki. Az elemek között mégis van összefüggés, csak nem logikai természetű, hiszen egymást kizáró ítéleteket is tartalmaz.

A köznapi tudat szerkezetének elemzése különböző szempontok alapján történhet. A legegyszerűbb osztályozással két fő alkotórészt különböztethetünk meg, mégpedig az empirikus tapasztalatokat és „életigazságokat”. Kelle-Kovallzon könyvében három összetevőt határol el. Ezek: A munkatapasztalatok és empirikus ismeretek; a „társadalom-pszicholó-

gia”; s a nép művészi alkotó tevékenysége [25]. Ha alaposabban vizsgáljuk a köznapi tudat struktúráját, több lényeges összetevőt mutathatunk ki, melyek az egyes csoportok vagy egyének köznapi tudatában természetesen különböző súllyal szerepelhetnek, esetleg közülük néhány hiányozhat is.

Az egyik lényeges oldalt jelentik az élethez szükséges *praktikus ismeretek*, melyek az egyén vagy mások tapasztalataira épülnek. Az egyéni tapasztalat nélkülözhetetlen az élet számára, de a tudományos ismeret elfogadásának gátja is lehet. Ezen az alapon az idősebb, főként falusi emberek közül többen nem hiszik, hogy az ember a Holdon járt. Mások tapasztalatainak felhasználása is igen fontos, hiszen az egyes ember megismerése véges. Ugyanakkor káros lehet, ha az általunk „tekintélynek” elfogadott személy egy-egy nem megalapozott tapasztalatára, véleményére építjük saját véleményünk egész rendszerét.

Fontos szerepet játszanak a köznapi tudatban — napjainkban egyre fokozottabb mértékben — az egyes *tudományos elemek*, melyek többsége eszközök formájában jut a köznapi tudatba, mint hőmérő, rádió, telefon, kvarclámpa stb. A tudomány soha nem teljes elméleti tartalomként hatol be, hanem csak azon elemei, melyek megfelelnek a köznapi tudat jellegének, szerkezetének és szükségleteinek. A szülők ösztönzik gyerekeiket, hogy egyének sok citromot, narancsot stb., mert sok C-vitamin van benne, anélkül, hogy tisztában lennének a vitamin lényegével, összetételével, tényleges funkciójával.

Különösen az emberek közötti viszonyokra vonatkozóan igen jelentősek a közmondások, szólások stb. formájában létező *népi bölcsességek*, melyek a mindennapi élet hatékony szabályozói. Ezek tartalmát vizsgálva kiderül, hogy eredetük különböző korokhoz, társadalmi viszonyokhoz kötődik, mégis e viszonyok megváltozása után sokáig fennmaradnak, erősen konzervatívak. Ezért maradnak fenn egyformán a „Szemet szemért”; „Kaparj kurta...”; Kinek Krisztus a barátja...; Ki mint vet... stb. közmondások, függetlenül attól, hogy az általuk kifejezett viszonyok régen megszűntek. Sőt egy-egy ilyen „bölcsesség” új életre is kelhet, megerősödhet. Így a gazdasági mechanizmus nálunk bevezetett reformja után, minthogy az anyagi érdekelttség elvét a reform előtérbe állította, lehetőség nyílt régi anyagi szemléletek feléledésére. Ezért azóta gyakrabban lehet hallani: „Krisztus koporsóját sem őrizték ingyen”. Ugyanezen vonással rokon „a köznapi tudat jellegzetes objektivációja a *társadalmi sztereotípiá, a hagyományrendszer, az előítélet*. Közös sajátosságuk a konformitás, az előzetes irányultság szerinti ítélkezés, a sajátosságokat figyelembe vevő elemző gondolkodás hiánya, az erős érzelmi-indulati töltés” [26]. Az előítéletek káros szerepére Lenin is felhívja a figyelmet, s ma is a humanizáltabb emberi viszonyok kialakításának, s a tudomány terjedésének egyik jelentős gátja. Ugyanilyen negatív szerepet játszanak a különböző beidegződések.

A *babonák*, bár csökkenő intenzitással ma is fontos elemét jelentik a köznapi tudatnak, s főként az idősebb generáció életében játszanak hatékony szerepet. A babonák alapja a tehetetlenség, kiszolgáltatottság érzése, hogy az ember képtelen úrrá lenni a külvilágon, s ezért a való-

ság feletti uralom növekedése a babonák visszaszorulását is eredményezi. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elemeiben nem lelhető fel az ifjúság gondolkodásában is, például kabalák formájában, vagy bizonyos sportolóknál — így a súlyemelőknél — magatartásmódok, mozdulatok, „fohászok” stb. alakjában. A lottójátékokhoz pedig a babonák egész bonyolult rendszere kapcsolódik. Lukács György elemzésében kiemeli, milyen lényeges különbség van ugyanakkor aközött, hogy a babona az emberi élet teljességét érinti-e vagy csak epizódikus szerepet tölt be. A babonák szoros rokonságban vannak a primitív gondolkodással, igen sok materialista vonással bírnak, amellettt azonban a vallás is eredményesen felhasználja sajátosan „feltöltve” vallási tartalmakkal.

A szokások valójában nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a mindennapi életben. A szokás alapja a begyakorlottságon alapuló ismétlődés, a gazdaságos tevékenység. Előzményei, feltétele az állatvilágban is kimutathatók, de az ember szokásstruktúrája sokkal gazdagabb, differenciáltabb, magasabb szintű és változóbb. Az emberi élet minden területére kihatnak, illetve minden területén megmutatkoznak. A munka is létrehoz, illetve rögzít bizonyos szokásokat, az emberi együttélés is kialakítja a maga szokásait, szokásformáit. A szokás megszokásként, merev rutinként is jelentkezhethet, s így az új terjedésének gátja, másrészt, például a sportban a teljesítmény fokozásának alapja. A szokások között jelentős helyet foglalnak el a vallási szokások. Társadalmunkban a szokásrendszer átalakulóban van. Bizonyos szokások elhalnak — s ez nem mindig csupán a negatív szokások pusztulását jelenti — s általában nő a régebbi szokásstruktúra formalitása. Emellettt több, megmaradt szokás részben megőrizve régi formáját, új tartalommal telítődik, s fokozatosan kialakulnak új, mai viszonyainknak megfelelő szokások is.

A köznapi tudat szerkezetének felsorolt összetevői is mutatják annak bonyolult, heterogén, *ellentmondásos* jellegét. Már Gramsci megfogalmazza, hogy bizarr módon összetett, fellelhetők benne a „barlanglakókra valló elemek”, s a leghaladóbb tudomány elvei. Ez a bonyolultság, ellentmondásosság nemcsak az összetevők, elemek viszonyára vonatkozik, hanem megmutatkozik az elemeken belüli tartalmi különbségekben is. Mégis kissé túlzottnak tűnik Endreffy Zoltán megfogalmazása, miszerint a köznapi tudat szétszórtsága „... megakadályozza az átlagos egyének tömegeit abban, hogy a mindennapi életüket ésszerűen áttekintsék, és tudatosan irányítsák”, hogy gondolkodásuk „passzív és vak lenyomata a külső környezetnek” [27]. Azért sem lehet ezt abszolút módon kijelenteni, mert az egyes korok embereinek valóságához való viszonyában lényeges különbségek vannak, s ezenkívül is valamiféle rendeződés a köznapi tudatban is kimutatható. Cassirer írja a totemisztikus gondolkodásról, hogy bizonyos rendezettség még abban is kimutatható, a totemekhez való hozzárendelés útján a világ tényezőit meghatározott csoportokban fogja össze, s a látszólagos összevisszaságban ez a rendező elv, melynek alapján a primitív világkép megformálódik [28]. A későbbiek során a vallás ugyanilyen rendező elv szerepét töltötte be, bár teljes rendezettség nem valósítható meg. Mai tudatformálásunk egyik fő feladata — többek között —, hogy a köznapi tudatnak a marxista világnézet alapján megvalósuló ren-

deződését segítse elő. Ebben azonban figyelembe kell venni, hogy a köznapi tudat szerkezete viszonylag stagnáló, lassan változik, s ellentmondásossága csak bizonyos vonatkozásokban szüntethető, illetve változtatható meg.

Az ellentmondásosság a köznapi tudat jellegéből adódó sajátosság, mely sokoldalúan mutatkozik meg. Kifejeződik a spontán materializmus-idealizmus viszonyában is. Gramsci és Lukács egyaránt hangsúlyozza a köznapi tudat spontán materialisztikus jellegét, sőt ezen elemek túlsúlyát, hiszen még a szubjektív idealista is kénytelen elfogadni bizonyos objektív realitásokat. Ugyanakkor a spontán materializmus jól megfér az idealista, babonás, vallásos elemekkel. Egymás mellett szerepelnek igaz és hamis ismeretek, tudományos elemek és tudománytalan hiedelmek, előítéletek. Sajátos vonása, hogy konzervatív, merev, görcsösen retteg az újíttástól, a változatlansághoz ragaszkodik; ezzel szemben néha törékeny, egy új egyéni, vagy tekintélyre épülő tapasztalat megváltoztatja a korábbi felfogást. A változatlansággal szemben megjelenik a minden megváltozott szemlélet is. Keverednek benne antropomorf és dezantropomorf vonások, az osztálytelítettség és partikularitás alapján megfogalmazott nézetek. Az érzelmi telítettség is ellentmondásosan nyilvánul meg. Egyformán jelentkeznek a szeretet-gyűlölet, megvetés-szánalom, rokonszenv-ellenszenv, lenézés-tisztelet stb. érzései. Az ellentmondásosság az egyes személy tudatában, illetve tevékenységében úgy is jelentkezhethet, hogy munkájához kapcsolódó elméleti tudatával szemben áll magánéletében kifejeződő köznapi tudata: jól értelmezi, esetleg terjeszti a nők társadalmi szerepével kapcsolatos helyes elveket, de saját családjában „feudális” viszonyokat valósít meg; hadakozik a magántulajdon ellen, de saját szőlőparcellát akar szerezni stb. Fentiekén kívül még nagyon sok ellentmondás mutatható ki a köznapi tudat tartalmában, s szerkezetében egyaránt, melyek között egyesek megszüntetésére kell törekednünk, mások létezését el kell fogadnunk. Törekednünk kell az igaz ismeretek erősítésére, gyarapítására, a köznapi tudat marxista világnézet alapján való rendeződésére.

J E G Y Z E T E K

- [1] M. Heidegger: A meglét mindennapisága. Világosság. Melléklet az 1969. X. számhoz. 14. l.
- [2] A. Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth K., 1970. 178. l.
- [3] V. ö.: Hernádi Miklós: A közhely természetrajza. Gondolat K., 1973. 68. l.
- [4] V. ö.: Lukács György: Az esztétikum sajátossága I. Akadémia K., 1969. 68. l.
- [5] Hoppál Mihály néprajzkutató előadása: Hiedelemrendszer és köznapi tudat. Szociológiai konferencia. Pécs, 1973. július 20—25. (A Baranya megyei TIT és az MTA Szociológiai Intézete szervezésében.)
- [6] Huszár Tibor: A társadalmi tudat szerkezete. Világosság, 1967/12. 706. l.
- [7] Uo.: 708. l.
- [8] A történelmi materializmus válogatott kérdései. (A Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem jegyzete a filozófiai szakosító hallgatói részére.) Kossuth K., 1969—70. 42. l.
- [9] Heller Ágnes: A mindennapi élet. Akadémia K., 1970. 82. l.
- [10] Leonardo da Vinci: Tudomány és vallás. Világosság, 1969/5. szám. 272. l.
- [11] Lukács György: I. m. 38. l.
- [12] B. A. Grusin: A vélemények világa. Gondolat K., 1971. 42. l.

- [13] V. ö.: Lukács György: I. m. 88. l.
- [14] Hegel: Enciklopédia I. Akadémiai K., 1950. 190. Függelék 239 l.
- [15] V. ö. Granasztói Pál: Töprengések... Valóság, 1969/8. szám. 10—20. l.
- [16] Kónya István: Az „ingyen kegyelem” teológiája. Világosság, 1973/7. sz. 391. l.
- [17] V. ö. B. A. Grusin: I. m. 287. l.
- [18] Ernst Cassirer: A mitikus gondolkodás fogalmi szerkezete. Világosság. Melléklet az 1969. X. számhoz. 11. l.
- [19] Huszár Tibor: A társadalmi tudat szerkezete. Világosság, 1967/12. sz. 706. l.
- [20] N. Hartmann: Teleológiai gondolkodás. Akadémiai K., 1970. 61. l.
- [21] A. Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth K., 1970. 63. l.
- [22] B. A. Grusin: I. m. 41. l.
- [23] Spinóza: Politikai tanulmány és levelezés. Filozófiai írók tára. Akadémiai K., 1957. 56. levél.
- [24] V. ö.: Hernádi Miklós: A közhely természetrajza. Gondolat K., 1973. 55. l.
- [25] V. ö.: Kelle — Kovallzon: A társadalmi tudat formái (oroszul). Moszkva, 1959. 24. l.
- [26] Huszár Tibor: A társadalmi tudat szerkezete. Világosság, 1967/12. sz. 708. l.
- [27] Endreffy Zoltán: Gramsci és a gyakorlat filozófiája. Magyar Filozófiai Szemle, 1970/3—4. sz. 693. l.
- [28] V. ö.: Ernst Cassirer: A mitikus gondolkodás fogalmi szerkezete. Világosság. Melléklet az 1969. X. számhoz 10. l.

ПРОТИВОРЕЧИЯ ПОВСЕДНЕВНОГО СОЗНАНИЯ

Д-р Вилмош Тот

Автор в данной статье рассматривает актуальные вопросы связанные с воспитанием и теорией общественного сознания. Он анализирует различные суждения о повседневном сознании, его основном понятии и функциях. В статье описываются основные своеобразные черты: субъективизм, антропоморфизм, тесная связь знаний и способностей, размышлений и чувств, чувствительность, склонность, к аналогии и упрощению, формализм, материалистические и идеалистические начала, амальгама правдивых и лживых умозаключений.

Автор исследует и некоторые структурные элементы повседневного сознания как эмпирические опыты, научные элементы, суеверие, привычки, предрассудки, иннервация.

В статье подчеркивается причины противоречия повседневного сознания, утверждается, что они не могут быть ликвидированы полностью, но некоторые из них временно могут быть устранены.